
ЕЛЕКТРОННОТО ГЛАСУВАНЕ
В БЪЛГАРИЯ И В ГЕРМАНИЯ

Даниела ЦАРЕВА*

ELECTRONIC VOTING IN BULGARIA AND IN GERMANY

Abstract: *In recent years, not only in Bulgaria but in the whole world, there has been a shift of citizens from politics. When voters feel they are not properly represented, they express a kind of protest against the political system and refuse to participate in the political life of their country. Politicians are tasked with finding alternative and more attractive ways of returning the voter to the ballot box. At the same time, the advent of the Internet, the rapid development of digital technologies and the means of communication not only change the way we communicate in society, but also require a new understanding of the ideas of politics and democracy. In this regard, electronic voting is an increasingly discussed and up-to-date topic. Proponents of e-voting find the already established paper-based voting method, which is not current enough for the time we live in, and call for changes accepted as modernizing the electoral system. Critics find the euphoria of supporters to introduce voting by electronic means, which they believe will increase political participation of citizens, unjustified. The basis of this analysis is the state of the art and the practice of introducing electronic voting in Bulgaria and Germany, whether it is voting in a controlled or uncontrolled environment.*

Key words: *elections, vote, online voting, political system, voter turnout, ballot*

* Авторът е докторант в катедра „Политология“ на УНСС – София.

През последните десетилетия не само в България, но като цяло в световен мащаб се наблюдава отдръпване на гражданите от политиката. Когато избирателите имат чувството, че не са представени по подобаващ начин, те изразяват своеобразен протест срещу политическата система и отказват да участват в политическия живот на своята страна. „Негативното отношение на гражданите към политиката може трайно да навреди на легитимността на демократичното представителство“, се казва в работен документ на Европейския парламент по въпросите за дигиталната демокрация в Европейския съюз.¹ Нежеланието да ползват конституционно разписаното им право на глас е избор и против политическата класа. Пред политиките стои задачата да намерят алтернативни и по-атрактивни пътища за връщане на избирателя до изборната урна. Същевременно появата на интернет, бурното развитие на дигиталните технологии и средствата за комуникация не само променят начина на комуникация в обществото, но и налагат ново разбиране на идеите за политика и демокрация. В тази връзка електронното гласуване е все по-обсъждана и актуална тема. Привържениците на електронното гласуване намират установения вече начин на гласуване чрез хартиени бюлетини за метод, недостатъчно актуален за времето, в което живеем, и призовават за промени, приети като модернизиране на избирателната система. Критиците намират еуфорията на поддръжниците за въвеждане на гласуване чрез електронни средства, което според тях ще разшири политическото участие на гражданите, за неоснователно. Все по-настъпателната интеграция на интернет в живота на голяма част от населението го превръща в креативен инструмент, с чиято помощ може да бъде активиран потенциалът на гражданското общество. Новите технологии водят след себе си и до нови форми на комуникация, и до нови форми на политическо участие, а активното участие на гражданите в политическите дела е „сърцето на демокрацията“². Дискусиите относно новите избирателни методи все повече се засилват. Това води много държави към налагане на частични практически проверки. Явно е, че различните обективни условия в отделните държави ще определят и времето за налагане на нови методи в избирателните системи. Някои държави като Ни-

¹ **Arbeitsdokument** zur digitalen Demokratie in der Europäischen Union: Chancen und Herausforderungen Ausschuss für konstitutionelle Fragen. Berlin: Europäisches Parlament, 2016, s. 2.

² **Gabriel**, Oscar. Wahlen in der Demokratie. – In: *Oscar Gabriel, Bettina Westle. Wählerverhalten in der Demokratie*. Baden-Baden, 2012, s. 13.

дерландия направиха крачка назад в това отношение. След като въведе машинно гласуване, през 2017 г. то бе отменено заради недостатъчна гаранция за сигурност на вота.³

Това изследване е стремеж да се проследи развитието на дебата и предприетите практически стъпки за реализацията на електронното гласуване в България и в Германия. От политологическа гледна точка един от основните въпроси, свързани с използването на електронни форми на гласуване, се свежда до взаимнопротивоположни въпроси, като свободата на избора или сигурността и имат ли те ключово значение при провеждането на избори. След като разгледаме дефиниция на понятието „електронно гласуване“, ще изложим пилотните проекти и практическите стъпки за въвеждане на електронното гласуване в България и в Германия. В изложението се концентрираме върху политологическите въпроси и тези от гледна точка на теорията на демокрацията. Техническите въпроси по обезпечаването на сигурността и тайната на вота не са взети под внимание. Излагаме свое мнение и позиция по посочената по-горе проблематика, без да имаме претенция за най-пълна изчерпателност. Тази наша позиция произтича от наблюдаваното перманентно развитие на усъвършенстването на демократичните процеси в света и тяхното многообразие. При разработване на проблемите въвеждаме сравнителния метод и се базираме на множество разработки както в българската, така и в немско- и английската литература по тази тема. Безспорен е приносът в изследването на тази материя на Пипа Норис⁴ – изследовател от Университета в Харвард, проф. Харалд Балдерсхайм⁵ – от Университета в Осло, германския политолог Дитер Нолен⁶ – от Университета в Хайделберг. Темата за изборите и в частност електронното гласуване е обект на изследване от проф. Георги Манолов, проф. Георги Янков и др.

В съвременните представителни демокрации народното представителство се сформира след честни и демократични избори. Суверенът гласува и избира свои представители, които да уп-

³ **Холандия** се върна към бюлетината заради опасения за сигурността на вота. [онлайн]. [прегледан 10.08.2019] <http://epicenter.bg/article/Holandiya-se-varna-kam-byuletinata-zaradi-opaseniya-za-sigurnostta-na-vota/119964/2/0>.

⁴ **Norris**, Pippa. Why elections fail. Cambridge, 2015; **Electoral Engineering: Voting Rules and Political Behavior**. Harvard, 2004.

⁵ **Baldersheim**, Harald, Norbert Kersting. Electoral Voting and Democracy. A comparative Analysis. New York, 2004.

⁶ **Nohlen**, Dieter. Wahlrecht und Parteiensystem. Zur Theorie und Empirie der Wahlsysteme. Bonn, 2014.

равляват от негово име. Всяко правителство се избира и ръководи държавата за определен от Конституцията и законите на страната ограничен период от време. В тази връзка германският политолог от Университета в Есен Карл-Рудолф Кортэ констатира и описва представителната демокрация именно като управление, ограничено във времето, но с подкрепата на народа.⁷ В науката не съществува спор по въпроса, че изборите са основен стълб на модерната представителна демокрация. Правото на свободно волеизявление и гарантиране на честното протичане на изборния ден много учени обвързват с ефективността на демократичната политическа система. Свободните и честни избори, конкуриращите се политически елити, активното и пасивното изборно право са елементите, които Робърт Дал нарича „институционалните гаранции на всяка демокрация“⁸. Подобно е и становището на германския политолог Дитер Нолен, за когото демокрацията е немислима без избори, без конкуриращи се обществени сили и политически групи за натиск.⁹ Самюъл Хънтингтън подчертава още повече важността на откритите, свободни и честни избори, които според него са „есенцията на демокрацията“¹⁰. Не само в политическия живот изборите са важни. Изборът е фундаментален акт и в човешкия живот, защото във всеки един момент ние сме изправени пред избора на една или друга алтернатива.

Бурното навлизане на интернет в обществото, културата и икономиката доведе до необратими промени в сферата на политиката. Наречен от много изследователи „мрежа на мрежите“, интернет нахлу с огромен интензитет в нашия живот и определя в голяма степен нормалното функциониране на нашето ежедневие. През 1989 г. Тим Бернерс-Лий – учен от Европейския ядрен изследователски център в Женева, създава световната мрежа (World Wide Web), даваща възможност всеки човек с минимални умения да получи достъп не само до данни във формата на думи и числа, но и до образи и звуци.¹¹ Когато това се случва, той едва ли си е представял до какви промени ще доведе неговото откритие. Едва ли е допускал, че само няколко години по-късно на медийния пазар интернет ще нахлуе в ежедневието на хората, за да се превърне в нещо напълно разбираемо и естествено. Първоначално създаден за обмен

⁷ **Korte**, Karl-Rudolf. Wahlen in der Bundesrepublik Deutschland. Bonn, 2005, s. 9.

⁸ Пак там, с. 21.

⁹ **Nohlen**, Dieter. Op. cit., s. 27.

¹⁰ Ebd., s. 27 f.

¹¹ **Проданов**, Христо. Дигиталната политика. София, 2012, с. 75.

на информация между изследователски центрове, днес интернет е най-бързо развиващата се медия. Само в рамките на няколко минути новини от всички краища на света достигат безпроблемно до нас. Можем да наблюдаваме на живо предизборни кампании, партийни конгреси, да участваме на живо в дискусии. Интернет е извор и за много изследователи, тъй като много университетски библиотеки вече са дигитализирани и информацията в тях става достъпна за всеки, който се интересува. Днес реалността е такава, че около 40 % от световното население има интернет връзка. А само през 1995 г. тази част е била едва 1 %. Броят на интернет потребителите се увеличава 10 пъти през периода между 1999 и 2013 г. Първият милиард потребители е достигнат през 2005 г., вторият – през 2010 г. Данните на Международния съюз по далекосъобщения към Отдела за населението на ООН показват, че в края на 2015 г. броят на интернет потребителите е бил повече от 3,2 млрд.¹² В тази връзка американският политически изследовател Бенджамин Барбър предупреждава да не се бърза с обявяването на интернет за глобална медия само заради това, че той е разпространен в повечето развити държави. По-голяма част от световното население все още се информира от традиционните медии, като радио и телевизия.¹³ Факт е, че в някои държави от по-слабо развитите региони в световен мащаб, като Централна Америка и Африка, интернет не е толкова разпространен. Скоростта, с която той се разпространява, показва обаче, че той вече е незаобиколим фактор в ежедневието на всички нас. Всичко това дава основание на много политолози, социолози и анализатори от други сфери да говорят за дигитализация на обществото, за дигитална политика и да си служат с термини, като „електронна демокрация“ или „дигитална демокрация“.

Последствията от масовата инвазия на новите технологии за обществото и политиката занимава много анализатори и предизвиква дискусии сред научните среди. В този дигитализиран свят големият въпрос е как може да бъде използван зарядът на глобалната мрежа за политически цели. Централен въпрос на политологията е да намери отговор на въпроса по какъв начин новите форми на комуникации ще променят представителната демокрация.

¹² **Графика** на деня: Кои са държавите с най-много интернет потребители в света. [онлайн]. [прегледан 10.08.2019] <http://www.investor.bg/novini/261/a/grafika-na-denia-koi-sa-dyrjavite-s-nai-mnogo-internet-potrebiteli-v-sveta-195875/>; <https://www.itu.int/en/itunews/Pages/default.aspx>.

¹³ **Barber**, Benjamin R. Die ambivalenten Auswirkungen digitaler Technologien auf die Demokratie in einer sich globalisierenden Welt. Berlin, s. 2-3.

Не по-малко интересен е и въпросът за хоризонтите, които се откриват пред политическата комуникация и обществените взаимоотношения с навлизането на интернет. Още неговите създатели виждат в интернет институция, която може да съживи демокрацията.¹⁴ Днес вече няма спор относно това, че интернет притежава огромно влияние върху начина на формиране на общественото мнение. Мненията относно влиянието на интернет върху политиката постоянно варират. През 2011 г. се провежда за първи път среща на върха на Г-8, която е посветена на ролята на интернет в политиката, икономиката и обществото. На нея тогавашният президент на Франция Никола Саркози еуфорично заявява, че „само в рамките на няколко години интернет ще осъществи мечтите на философите на Просвещението. (...) ...демокрацията и човешките права ще се засилят, държавите ще бъдат подтикнати към по-голяма прозрачност...“¹⁵. На противоположно мнение е американският изследовател Бенджамин Барбър, който застъпва значително по-трезва теза относно ролята на интернет в политическия процес. „Как ще се развие демокрацията и каква ще бъде нейната тежест, зависи не от качеството и формата на технологиите, а от качеството на съответните политически институции и от състава и структурата на съответното общество.“¹⁶

Замяната на общоприетото гласуване с хартиени бюлетини чрез натискане на електронен бутон се смята днес за повече от привлекателна идея. Електронното гласуване във виртуалното време, в което живеем, е някак си естествено и логично. На него се гледа като на по-улеснен начин на легитимиране на политическата власт. Същевременно с електронното гласуване се свързва и идеята за по-интензивно и по-широко използване на изборните права от гражданите. И не на последно място с идеята за въвеждане на електронно гласуване са свързани и надеждите за повишаване на избирателната активност на населението.

Но какво всъщност представлява електронното гласуване, гласуване през интернет, или познато още като „е-гласуване“? Даването на дефиниция на това понятие е усложнено от факта, че

¹⁴ **Kersting**, Norbert, Harald Baldersheim. Electronic voting and Democratic Issues. – In: *Electronic Voting and Democracy. A comparative Analyses*. Eds. New York, 2004, p. 3.

¹⁵ **Schmidt**, Jan-Hinrik. Das demokratische Netz. – In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 7/2012, Bonn, s. 3.

¹⁶ **Siedschlag**, Alexander. Politologische Annäherungen an die digitale Demokratie – Ein Kommentar zum Forschungsstand. – In: *Rogg Arno* (Hrsg.) *Wie das Internet die Politik verändert*. Heidelberg, 2003, s. 13-14.

електронното гласуване като понятие е съвкупност от няколко технологии, всяка от които има своите предимства и недостатъци. Проф. Георги Манолов обобщава, че „технологията на електронното гласуване включва перфорирани карти, система за гласуване чрез оптическо сканиране и специални будки за гласуване, което може да включва и предаване на гласовете по телефон, частни компютърни мрежи или интернет“¹⁷.

Най-общо може да се каже, че под понятието „електронно гласуване“ се разбира изборна процедура, която за разлика от общоприетия начин на гласуване става чрез използване на електронни средства – компютър, мобилен телефон, електронни машини и др. Разграничаването на електронното гласуване може да бъде направено въз основа на два критерия. От една страна, може да бъде класифицирано на базата на използвани средства за гласуване. А от друга страна, класификацията може да бъде направена въз основа на мястото на провеждане на електронното гласуване (от къщи, в изборна секция, от обществено място и т.н.). Такова разграничение предлага проф. Георги Манолов. Той разграничава е-гласуване, което физически е контролирано от представители на правителствени или независими изборни органи (например поставяне на изборни машини на местата за гласуване), наричано още „машинно гласуване“. Вторият вид електронно гласуване той нарича „дистанционно гласуване“ (например гласуване от личния компютър, мобилен телефон), което не се контролира физически от представители на държавните органи.¹⁸

ОПИТИ ЗА ПРАКТИЧЕСКО ВЪВЕЖДАНЕ НА ЕЛЕКТРОННО ГЛАСУВАНЕ В ГЕРМАНИЯ И БЪЛГАРИЯ

На фона на все по-намаляващия брой на гласоподавателите от много време в публичното пространство тече дискусия за това как интернет и новите технологии да бъдат използвани, за да се повиши гражданското участие и с това и легитимността на взетите управленски решения.

Германия е една от държавите, които подкрепят различни инициативи за електронно гласуване. Там от много години се провеждат различни инициативи и пилотни проекти в подкрепа на новите технологии, които да се използват при парламентарни избори. На конгреса „Интернет шанс за демокрацията“, проведен през 2001

¹⁷ Манолов, Георги. Избори и избирателни системи. Пловдив, 2015, с. 257.

¹⁸ Манолов, Георги. Цит. съч., с. 258.

г., тогавашният вътрешен министър Ото Шили си поставя целта политическите избори през 2006 г. да се провеждат през интернет. Тази инициатива обаче остава и през 2019 г. нереализирана. Различните варианти в подкрепа на гласуването по интернет и множеството пилотни проекти показват, че гласуването по интернет не е просто въвеждане на новите технологии в политическите процеси, а всестранно обмислена изборна методика. С нея са свързани редица правни, технически и организационни въпроси. Голяма част от проектите са съфинансирани от различни федерални министерства. Практически примери в това отношение могат да бъдат намерени много на брой, но ще разгледаме само някои от тях.

Още в навечерието на изборите за Долна камара на германския парламент през 1998 г. университетът в Оснабрюк създава виртуален „Изборен регион 329“. Проектът има за цел виртуална симулация на изборите през интернет. Създадената за тази цел интернет страница е посетена от 300 000 души. При тестовото интернет гласуване вземат участие 16 975 души. Резултатът от това тестово гласуване показва отклонение от действителните изборни резултати за Федерален парламент от 1,1 %. Вследствие на това се създава изследователска група „Интернет избори“ (Forschungsgruppe Internetwahlen). Финансово тя е подпомогната от Федералното министерство на икономиката. В доклада на Дитер Отен – дългогодишен ръководител на изследователска група „Интернет избори“ към университета в Оснабрюк, и неговите сътрудници настоящата система на гласуване се представя като „лабилна конструкция“, която трудно може да устои на изискванията на сегашната „масова демокрация“¹⁹. До 2003 г. тази изследователска група със своята разработена i-vote система е провела общо 7 тестови избора.

През 1999 г. на изборите за членове на органите за самостоятелно управление на социалноосигурителните органи изследователската група „Интернет избори“ провежда симулация на избора при избора на управителен орган на здравноосигурителните институции (Technischer Krankenkasse). Предоставена е и възможност освен по пощата, да се гласува и чрез интернет от собствен или служебен компютър. От регистрираните 1400 членове реално само 1009 дават гласа си през интернет, при което виртуалната изборителна активност достига 72,07 %.

¹⁹ **Otten**, Dieter. i-Vote Report. Chancen, Möglichkeiten und Gefahren der Internetwahl. Bericht und Empfehlung der „Forschungsgruppe Internetwahlen“ zur Nutzung des Internets fuer wahlen. Universität Osnabrück Fachbereich Sozialwissenschaften, Osnabrück, 2002, s. 12.

През 2000 г. отново в университета в Оснабрюк се провежда първият избор чрез интернет за студентски парламент на университета. Това не е пилотен или тестов проект, а реален практически избор. На студентите е предоставена възможността да гласуват и чрез хартиена бюлетина, по пощата или чрез интернет. За гласуването чрез интернет е била необходима предварителна регистрация. Своя глас през интернет са дали едва 156-има студенти. Като причина за това се изтъкват логистични проблеми, които са съпътствали този избор. От първоначално заявените 406 чип карти за удостоверяване при гласуването през интернет голяма част от студентите не са получили своите карти навреме. Затруднения е имало и при инсталацията на предоставения за тази цел хардуер. Този факт само още веднъж доказва, че електронното гласуване е съпътствано и с много логистични препятствия.

През 2000 г. Партията на зелените в провинция Баден-Вюртемберг организира и провежда първия виртуален партиен конгрес. Целта на експеримента според думите на тогавашния областен председател Андреас Браун е да се изследват демократичните възможности на интернет.²⁰ Тази иновативна идея впоследствие е възприета и от други политически сили.

Още през 2001 г. темата за електронното гласуване е подложена на анализ и обсъждане от много депутати и от парламентарната фракция на християндемократите. Тогава федералното правителство е подтикнато да изложи своите виждания за електронните избори и тяхното бъдеще. Като цяло на електронното гласуване се гледа като на „нова възможност“ и „атрактивно, актуално за времето си приложение“.²¹ Вследствие на този експеримент Вътрешното министерство на Германия сформира работна група, която да се занимава с темата за електронното гласуване. Целта е била до изборите за Федерален парламент през 2006 г. изборните секции да бъдат така свързани помежду си, че избирателят сам да избира секцията, в която да гласува. Представители на Вътрешното министерство и депутати от различни парламентарни фракции също проявяват активност и представят правителството в неправителствената организация „Инициатива Д-21“. С подкрепата на правителството и големи предприятия от технологичната сфера

²⁰ **Demokratie** im Netz Grüne starten ersten virtuellen Parteitag. [online]. [reviewed 10.08.2019] <http://www.spiegel.de/netzwelt/web/demokratie-im-netz-gruene-starten-ersten-virtuellen-parteitag-a-100971.html>.

²¹ **Deutscher** Bundestag. 14. Wahlperiode, Drucksache 14/6318. 20.6.2000. Voraussetzung für die Durchführung von Online Wahlen. Berlin, 2000.

тази инициатива се занимава активно с темата за електронните избори, като провежда различни кампании и инициативи в тази връзка.²²

Всъщност списъкът с инициативи за прилагане на новата изборна методика може да бъде достатъчно дълго продължен, но и от гореизложеното ясно се вижда, че въпреки подкрепата на правителството за прилагане на различни инициативи интернет не се използва като инструмент за провеждане на политически избори. Актуалната ситуация показва, че и в бъдеще макар и иновативна идеята за въвеждане на избори през интернет ще остане нереализирана.

Германия е държава, която отдавна изпробва различни варианти за по-широко въвличане на своите избиратели в политическия живот. Още през 1956 г. в Германия се въвежда възможността за гласуване по пощата. Заради този нов метод на гласуване е сезиран Федералният конституционен съд. В неговите становища от 1967 и второто му решение от 1981 г. се потвърждава легитимността на гласуването по пощата. То е валидно само за групи, които поради болест, някаква телесна причина или заради професионални ангажименти не могат да участват в деня на изборите. Гласуването по пощата се допуска с уточнението, че то трябва да остане по-скоро изключение, отколкото правило. През 1957 г. само 4,7 % от гласоподавателите са се възползвали от правото на глас по пощата. Този процент е нараснал до 16 през 1998 г., а през 2002 всеки пети имащ право на глас е гласувал по пощата.²³ Тези данни не могат да бъдат интерпретирани като изключение, а ясно показват желанието да хората да имат възможност за гласуване и чрез методи, различни от традиционно установените.

Алтернативен метод на установения с хартиени бюлетини представлява поставянето на машини за електронно гласуване в избирателните секции. Дискусията за въвеждането му започва още от 60-те години на миналия век. През 1956 г. „Изборният кодекс“ се актуализира с „Наредба за използване на уреди за броене на гласовете при избори за германски парламент“. Впоследствие „Наредбата“ се актуализира два пъти – през 1975 и 1999 г. Практическият тест бе на изборите през 1961 г., когато за броенето на гласовете са били използвани такива машини. Машинното гласуване в Герма-

²² Вж. повече по темата във: www.initiative21.de (прегледан 20.08.2019).

²³ **Briefwahl** und Wahlschein und Repräsentative Wahlstatistik. [online]. [reviewed 10.08.2019] <https://www.bundeswahlleiter.de/bundestagswahlen/2017/informationen-waehler/briefwahl.html>.

ния е регламентирано в § 35 от Федералния закон за изборите и в „Наредбата за използване на машини за гласуване при избори за Федерален парламент и депутати за Европейския парламент“.²⁴ За да бъдат използвани машините за политически избори, е необходимо така да бъдат конструирани, че да гарантират тайната на вота. Решението за тяхното приложение, както и всички съпътстващи процедури – от избора на производител на машини за гласуване, тяхното предварително изпробване до оформянето на изискванията за тяхното приложение – е поверено изцяло на Федералното министерство на вътрешните работи.

На изборите за 16-и германски парламент на повече от 2 000 000 гласоподаватели е предоставена възможността да гласуват чрез машини за електронно гласуване. Малко по-късно е сезиран Федералният конституционен съд. Вносителите на жалбата са двама софтуерни експерти – бащата Йоахим Визнер и неговият син Улрих. Те аргументират внасянето на жалбата с факта, че използването на машините за гласуване на нидерландската фирма производител „Nedap“ не позволяват „публичен контрол на събирането и документирането на гласуването“²⁵. В Решението си от 3 март 2009 г. Конституционният съд обявява използването на машини за гласуване при изборите за 16. Федерален парламент за противоречащи на демократично установените изборни принципи. Както жалбоподателите, така и конституционните съдии виждат основен проблем в гарантирането на публичността на вота. Публичният контрол според становището на съдиите представлява съществена предпоставка за доверието на гражданите в коректното протичане на избора. А „всеки гражданин трябва да може да проследи и разбере без особени технически познания основните стъпки при избора“²⁶.

Важно в тази връзка е уточнението, че в случая Федералният конституционен съд е отхвърлил технологията на принципа на „черната кутия“. Тя се свежда до това, че т.нар. „електронна бюлетина“ и информацията в е-форма, която представя вота на гласувания, е криптирана.²⁷ Който държи ключа, той има достъп до ин-

²⁴ **Bundeswahlgesetz**. [online]. [reviewed 1.09.2019]. https://www.bundestag.de/blob/189210/88f6863fcfb18711209a4f4109163cc8/bwahlg_pdf-data.pdf.

²⁵ **Bieber**, Christoph. Die Debatte um Wahlmaschinen, Bundeszentrale für politische Bildung. [online]. [reviewed 10.08.2019]. <http://www.bpb.de/politik/wahlen/bundestagswahlen/62545/debatte-um-wahlmaschinen?p=all>.

²⁶ **Urteil** des Bundesverfassungsgerichts vom 3. März, 2 BvC 3/07, 2 BvC 4/07, Absatz 35. [online]. [reviewed 10.08.2019]. http://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2009/03/cs20090303_2bvc000307.html.

²⁷ **Bieber**, Christoph. Ebd.

формацията, с което рязко се ограничава възможността за контрол. Тук е противоречието с германската Конституция, защото, ако изборната процедура е такава, че избирателят има и най-малкото съмнение във възможността за фалшифициране на неговия вот, то тя е несъвместима с основния закон на страната.

Машины за гласуване на същата фирма „Nedap“ са били използвани на различно равнище в Германия. Министерството на вътрешните работи на провинция Хесен разрешава използването на около 320 броя от машините на местните избори през 2006 г.²⁸ През 2008 г. на общинските избори в Котбус са използвани 74 машини за гласуване. Само няколко дни по-късно излиза наяве т.нар. „NEDAP-Hack“, при която е доказано, че само в рамките на няколко минути е възможно машините да бъдат манипулирани. Предимно представители на Chaos Computer Club – Берлин, насочват вниманието си срещу използването на изборните компютри. Дори в решението си съдиите от Карлсруе се опират на експертния потенциал на Chaos Computer Club. Именно те заедно с нидерландски активисти показват в телевизионно предаване колко лесно може да бъде хакната системата. Няколко минути са били необходими на експертите да изтрият безвъзвратно подадените гласове от машината за електронно гласуване.²⁹ Изключително сложната конструкция на компютъра е потвърдена от проф. Дейвид Хил от Университета в Станфорд, който е и основател на неправителствената организация Verified Voting Foundation. Според него дори и самите конструктори не биха могли да кажат с точност какви процеси текат вътре в нея. До подобно становище достига и Конституционния съд. „Особената опасност при компютърно контролирани изборни машини се състои в това, че при една манипулация на софтуера при производителя изборите могат да бъдат повлияни много по-ефикасно, отколкото при избори чрез хартиен носител. И така един неизправен софтуер може да разпредели гласовете за точно определена партия независимо от изборното решение на гласоподавателите“.³⁰ Възможност за манипулация съдиите виждат и чрез политически или финансово мотивирани доверени хора.

²⁸ **Wahlcomputer**-Berichte allgemein. [online]. [reviewed 1.09.2019]. <https://wahlcomputer.ccc.de/presse/pressespiegel/wahlcomputer-berichte-allgemein/>.

²⁹ **Online**-Wahlen. Erfahrungen in anderen Staaten und (verfassungs-)rechtliche Voraussetzungen für eine Einführung in Deutschland. Wissenschaftliche Dienste Deutscher Bundestag WD3-3000-030/14, Berlin, 2014, s. 13.

³⁰ **Urteil...** Op. cit., Absatz 38.

Констатациите на Конституционния съд дават повод за размишления и дискусии. Съдиите не налагат категорична забрана за използването на машини за гласуване. Ако в бъдеще бъде произведена машина за гласуване, която да гарантира на избирателя публичен контрол върху коректното отчитане на гласовете, то такива машини не биха били в противоречие с Конституцията. В Конституцията на Германия е разписано, че изборите са единственият инструмент, с който се легитимира политическата система.³¹ В чл. 38 са разписани принципите, според които се избират народни представители за Федерален и Европейски парламент. Това става на базата на всеобщи преки свободни равни и тайни избори. Редом с тези конституционно разписани изборни принципи има неписани принципи, които също така трябва да бъдат съблюдавани и гарантирани. Един от тях е този на публичността, непряко застъпен в чл. 38 и във връзка с чл. 20 от германската Конституция. Той трябва да осигури не само безпроблемното, но и разбираемо протичане на изборния ден. Принципът на публичност на избора, който произлиза от конституционно заложените разпоредби за гарантиране на демокрацията, републиката и правовата държава, повелява, че всички основни стъпки на избора ще бъдат публично контролирани.³² Този принцип предполага и доверие на избирателите в надлежното протичане на изборния процес, тъй като доверието в представителната демокрация представлява необходима предпоставка за нейната функционалност.³³ Може би именно недоверието в надлежното протичане на изборите отчитаме като една от причините за наблюдаваната ниска избирателна активност в България.

През 2010 г. в германския парламент се създава анкетна комисия, наречена „Интернет и дигитално общество“. На нея се възлага да обсъди темата за електронните избори, но като вземе предвид решението на Конституционния съд. В доклада си анкетната комисия отхвърля въвеждането на електронни избори на този етап, защото те са несъвместими с конституционно разписаните изборни правила. В заключителния доклад се казва, че изборният

³¹ **Grundgesetz** für die Bundesrepublik Deutschland. [online]. [reviewed 10.08.2019]. <http://www.europarl.europa.eu/brussels/website/media/Basis/Mitgliedstaaten/Deutschland/Pdf/Grundgesetz.pdf>.

³² **Verwendung** von Wahlkomputern bei der Bundestagswahl 2005 verfassungswidrig. – In: *Pressemitteilung*, Nr.19\2009, vom 3. März 2009.

³³ **Bundesverfassungsgericht** (BverfG). Urteil vom 3 März 2009, Absatz 38. Karlsruhe, 2009.

резултат трябва да бъде легитимен, демократичен и разбираем за всеки гласоподавател. Подобно становище изразява и Федералната избирателна колегия, която признава, че интернет е довел до революция в комуникациите, но на електронното гласуване се противопоставят правни и практически причини.³⁴

Не е само това решение, поради което прогнозите за бързо въвеждане на електронното гласуване не се сбъдват. Докато съществува и минимално съмнение в достоверността и надеждността на използвания метод, той остава практически неприемлив. Макар че избирателните системи и изборните процедури не са статични системи, а се влияят от духа на времето, в което живеем, то може да се очаква, че поне в близко бъдеще използването на машини за гласуване и въвеждането на електронното гласуване в Германия са по-скоро неприложими, отколкото реалност. Все по-разрастващата се „дигитална война“ (Cyber war)³⁵, при която се използва мрежата, за да могат „части от инфраструктурата да бъдат разрушени, блокирани или да се установи контрол над тях“³⁶, би могла да бъде само една от пречките пред пълното либерализиране на избирателните процедури.

Съвсем закономерно може да се констатира, че по отношение на инициативи и реализирани пилотни проекти в подкрепа на електронното гласуване България остава зад доста държави от Европейския съюз. Въпреки това могат да бъдат отчетени различни инициативи в подкрепа на електронното гласуване. Такива са например ежедневните допитвания по различни теми на страниците на почти всички електронни вестници или телевизии.

Може би една от първите инициативи в подкрепа на модерна и актуална изборна система е изготвеният проект на закон за електронното гласуване от проф. Михаил Константинов. Той е внесен още през 2003 г. от Иван Костов и Асен Агов за разглеждане в парламента. По-късно като лидер на „Демократи за силна България“ Иван Костов призовава за въвеждане на електронното гласуване от 2010 г. Законопроектът обаче е отхвърлян няколко пъти от НДСВ и от правителството на Тройната коалиция (НДСВ, ДПС и БСП)³⁷ и е приет от Народното събрание на първо четене в начало-

³⁴ **Bundeswahlleiter.** Online-Wahlen. [online]. [reviewed 10.08.2019]. <https://www.bundeswahlleiter.de/service/glossar/o/online-wahlen.html>.

³⁵ **Eisel,** Stephan. Internet und Demokratie. Sankt Augustin, 2011, s. 257.

³⁶ Ebd., s. 259.

³⁷ **СК** внася предложение за електронно гласуване, което осигурява пълна сигурност на вота. [онлайн]. [прегледан 10.08.2019]. <http://dsb.bg/bg/blogs/article/3315>.

то на 2016 г. В проекта се предвижда електронното гласуване да се провежда от 4 до 7 дни преди изборния ден. Ако един избирател гласува няколко пъти електронно, за верен ще се зачита последният въведен вот. Резултатите няма да се обявяват, преди да приключи гласуването с хартиени бюлетини. Специална комисия към Централната избирателна комисия (ЦИК) ще следи да не се злоупотребява с електронното гласуване. Ако някой реши освен електронно да гласува и с хартиена бюлетина, тази информация ще може да се засече. Предвидено е електронното гласуване да се извършва с въвеждане на ПИН код.

Промени в „Изборния кодекс“ предвиждат на изборите за президент и вицепрезидент през 2011 г. да бъде проведено експериментално гласуване по електронен път през интернет. Предложението обаче отпада, след като е сезиран Конституционният съд. В своето Решение № 4 от 4 май 2011 г. Конституционният съд не намира изборите по електронен път да са в разрез с Конституцията. Но електронното гласуване е съпътствано с проблеми, които не могат да гарантират автентичността, доброволността и тайната на вота.

През 2011 г. се провежда 17-ото преброяване на населението в България. За първи път е дадена възможност преброяването да може да става и по интернет. Общият брой на преброените лица през интернет наброява 3 100 023 души, което представлява 41,2 % от общото население на страната. Най-много преброени са във възрастовата група 30 – 39 години – 17 %, следва групата 40 – 49 години – почти 16 %.³⁸

Сравнително по-разпространено и като че ли по-приемливо е въвеждането на машинно гласуване, което в България е провеждано няколко пъти. Експериментално е било гласуването с машини на изборите за народни представители през 2009 г. и на изборите за членове на Европейския парламент през 2014 г. Първоначалната идея на парламентарните избори през 2009 г. да бъдат поставени машини за електронно гласуване в 50 избирателни секции в София не се осъществява. Само 9 секции са оборудвани с такива машини. Възникват обаче съмнения около договорите с фирмата, въвеждаща технологията. Проблемът се усложнява и от факта, че идеята за провеждане на експериментално електронно гласуване е възприета в последния момент, което осезаемо е затруднило логистиката и практическата реализация на проекта.³⁹ На местните избори през

³⁸ **Електронно** преброяване. [онлайн]. [прегледан 10.08.2019]. <http://www.nsi.bg/census2011/pagebg.php?SHP=7>.

³⁹ **Проданов**, Христо. Цит. съч., с. 84.

2015 г. също е проведено гласуване с машини, като подадените чрез електронна машина гласове за първи път се зачитаха наравно с тези, подадени чрез хартиена бюлетина. Такива машини са разположени в общо 50 изборителни секции в София и с тях се е гласувало само за общински съветници. Машинно гласуване с валидни резултати е проведено и на последните редовни избори за президент и вицепрезидент през 2016 г. в общо 500 изборителни секции, разположени на територията на страната. С други думи машинното гласуване не е експериментално, а представлява официална алтернатива на традиционното гласуване с хартиени бюлетини.

Дискусията за въвеждане на електронното гласуване е съпътствана с редица дискуссионни форуми и кръгли маси, които целят да насочат общественото внимание към тази тема. Такава е например свиканата през 2014 г. кръгла маса на тема „Електронно гласуване“. Тя е организирана от Националната дигитална коалиция и „Информационно обслужване“. Могат да бъдат отчетени събития на инициативата „Гласувай без граници“, която твърдо се застъпва за въвеждане на електронно гласуване.

Друга инициатива за насърчаване на използването на дигиталните комуникации при политически избори е свиканият от президента Росен Плевнелиев референдум на 25 октомври 2015 г., проведен заедно с местните избори. Въпросът „Подкрепяте ли да може да се гласува и дистанционно по електронен път при произвеждане на изборите и референдумите?“ бе подкрепен от 69,5 % от българите.⁴⁰ Дискусията около референдума, доколкото я имаше, е проведена изключително от неправителствени организации. Тук може да се отчете отново инициативата „Гласувай без граници“, сформирани групи във Фейсбук и др. Но политическите партии не се чувстват достатъчно мотивирани, за да подемат кампания в посока на подкрепа или на отхвърляне на новата идея. Според политолога Огнян Минчев този вид гласуване поражда най-яръстна съпротива от силите на статуквото. Като причина той изтъква, че това са „същите онези, които с респектираща скорост усъвършенстват и разпростират методите на купуване на гласове и на контрол върху вота и те най-много се страхуват от хакери, от неколккратно гласуване по интернет, от злоупотреби с идентичността на изборителите и т.н.“⁴¹. Възможността, която би се предоставила по

⁴⁰ **Резултати** от национален референдум. [онлайн]. [прегледан 10.08.2019]. <http://results.cik.bg/minr2015/tur1/referendum/>.

⁴¹ **Минчев**, Огнян. Изборителна реформа или социална промяна. [онлайн]. [прегледан 10.08.2019]. <http://kultura.bg/web/изборителна-реформа-и-социална-промяна/>.

този начин на българската диаспора по света да участва пълноценно в изборителния процес, той също идентифицира като причина за отлагане на електронното гласуване. Проблемът тук произлиза от това, че на електронното гласуване се гледа като на средство, с което да се намали влиянието на определени политически сили в политическия живот на страната.

В тази връзка е необходимо да бъдат направени няколко уточнения. От една страна електронното гласуване не бива да бъде поставяно единствено и само в контекста на по-улесненото гласуване на българите зад граница. Дали то би мотивирало българите зад граница, е спорно. Няма точни данни колко от изборителите зад граница биха се възползвали от възможността да дадат гласа си по електронен път. Факт е също така, че не минават избори без репортажи за съмнение за контролиран или купен вот. Но този „феномен“ не е проблем на изборителната система или методите на гласуване, а е проблем основно на самото общество и на политическата система. Демокрацията не е даденост. Тя е съвкупност от правила и задължения. Право на народа е да избира хората, които да го представляват в Народното събрание. Същевременно изборите са и отговорност, която всеки изборител трябва да осъзнава. Изборите са и задължение, защото, „ако не упражняваме изборителното си право, демократичната държава трудно ще се изгражда“⁴², както правилно подчертава проф. Е. Друмева.

Пилотен проект, който също ще използва електронна система за гласуване, е изборът на нов състав на Висшия съдебен съвет. Експериментално процедурата е проведена през ноември 2016 г. Идеята е следващият състав на ВСС да бъде избран по електронен път през октомври 2017 г. Според проекта всеки съдия, прокурор или следовател с право на глас ще гласува през специално разработена за това интернет страница (електронна урна). В деня на избора той ще получи персонален код, който е и парола, и ще може да гласува от 9 до 18 ч. Системата ще се блокира автоматично при опит за повторно гласуване и ще изтрива информацията – кой код за кого е гласувал, за да се спази тайната на вота.⁴³ Тепърва ще бъде дискутирана тази система, но във всеки случай е добре да бъдат провеждани такива проекти. Те ще докажат своята ефективност

⁴² Проф. Друмева: Ако не упражняваме изборителното си право, държавата трудно ще се изгражда. [онлайн]. [прегледан 10.08.2019]. http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2014/06/08/2317929_prof_drumeva_ako_ne_uprajniavame_izbiratelnoto_si/.

⁴³ Янкова, Цветелина. Електронен вот за нов ВСС. [онлайн]. [прегледан 10.08.2019]. <https://trud.bg/електронен-вот-за-нов-всс/>.

или неефективност и чрез тях ще могат да се поизчистват евентуални грешки.

С поправки в „Изборния кодекс“ през 2016 г. българският парламент приема решение, според което първият експеримент с дистанционно електронно гласуване да се проведе на редовните парламентарни избори през 2018 г. В случай, че след три поредни експериментални гласувания се докажат ефективността и надеждността на използваните системи, Народното събрание ще бъде длъжно да го въведе. До изборите през 2018 г. ЦИК трябва да проведе три симулации, в които ще се гласува за несъществуващи партии.⁴⁴ В началото на 2018 г. ЦИК внася доклад до парламента, с който предлага отлагане на въвеждането на електронното гласуване в България. ЦИК се аргументира с тезата, че трябва да се осигури възможност за поетапна реализация на системата за дистанционно електронно гласуване с финансиране на повече пилотни проекти, тъй като до момента няма достатъчно гаранции за сигурността и стабилността на резултатите. Друг аргумент, който се представя от ЦИК, е, че електронното гласуване не е защитено от хакерски атаки, рискът от контролиран вот при него е по-голям, отколкото например при това с хартиени бюлетини, то ще оскъпи изборите и гражданите не са достатъчно запознати с него.⁴⁵ Тук е мястото да споменем, че ЦИК заедно с Държавна агенция „Електронно управление“ е бенефициент по Проект № BG05SFOP001-1.002-0015 „Изграждане и внедряване на пилотна система за дистанционно електронно гласуване“ по Оперативна програма „Добро управление“. Основната цел на този проект е въвеждането на възможността за електронно дистанционно гласуване.⁴⁶ В изпълнение на първата фаза по този проект са проведени две симулации на електронно гласуване по интернет. Демонстрирани бяха регистрацията с ПИН код и гласуване в три стъпки, като системата дава възможност за корекция на вота преди окончателното му изпращане при неограничен брой на гласуванията от един и същ IP адрес.⁴⁷

⁴⁴ **Парламентът** прие експерименталното електронно гласуване от 2018 г. [онлайн]. [прегледан 10.08.2019]. http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2016/04/28/2751293_parlamentut_prie_eksperimentalnoto_elektronno/.

⁴⁵ **ЦИК** иска отлагане на електронното гласуване въпреки закона. [онлайн]. [прегледан 10.08.2019]. <https://www.vesti.bg/bulgaria/politika/cik-iska-otlagane-na-elektronnoto-glasuvane-vypreki-zakona-6079288>.

⁴⁶ **Изграждане** и внедряване на пилотна система за дистанционно електронно гласуване. Държавна агенция „Електронно управление“. [онлайн]. [прегледан 10.08.2019]. <https://www.e-gov.bg/bg/221>.

⁴⁷ Пак там.

Една от последните инициативи, които регистрираме във връзка с използване на интернет за гласуване, е инициатива на политическа партия движение „Да, България“. В началото на 2019 г. партията стартира електронно гласуване за вътрешните избори за определяне на кандидатите на партията за евродепутати в единната листа на „Демократична България“ за изборите за Европейски парламент през май 2019 г. От партията регистрират 10 % избирателна активност само няколко часа след започване на вота.⁴⁸

* * *

В рамките на това изследване е застъпена възможността за прилагане на електронното гласуване в Германия и България. По отношение на различните пилотни проекти и практически примери в двете държави се констатира, че в Германия има проведени много инициативи, но електронното гласуване, било то в контролирана, или в неконтролирана среда, не се очертава да стане алтернатива на традиционния метод поне в краткосрочен план. В България също отчитаме редица проекти. Поетапното въвеждане на дистанционно електронно гласуване и към днешна дата остава далеч от реалността.

В изключително забързания свят, в който живеем, новите технологии са средство, което може да бъде ефективно използвано при упражняване на правото ни на глас. Новите технологии са и трябва да бъдат използвани в услуга на гражданите. Гражданите вече не са пасивни участници в политическия процес. Освен това новите социални медии, като Twitter, Facebook и други, се превърнаха в значим дискуссионен форум, трибуна, която политици и граждански организации използват ефективно, когато искат за кратко време да мобилизират голям брой хора. И така, естествено възниква въпросът дали новите реалности на информационните и комуникационните технологии могат да бъдат ефективно използвани за подобряване на политическите процеси на вземане на решения и да доведат до по-разширено гражданско участие. Дигиталните комуникации са предпоставка за промяна на функционирането на политиките и институциите, които стават все по-прозрачни и трябва да отговарят на очакванията на едно значително по-активно гражданство.⁴⁹ И тук политиката е изправена

⁴⁸ **Стартира** електронното гласуване за кандидатите на „Да, България“. [онлайн]. [прегледан 4.09.2019]. <https://offnews.bg/politika/startira-elektronnoto-glasuvane-za-kandidatite-na-da-bulgaria-696878.html>.

⁴⁹ **Проданов**, Христо. Цит. съч., с. 421.

пред голямото предизвикателство да използва максимално добре и съобразно демографско-обществената структура на населението демократичния потенциал на новите комуникации. Но демократичният потенциал на интернет може да бъде изцяло използван само ако голяма част от населението има достъп до него.

В дискусията „за“ и „против“ електронно гласуване се сблъскват различни гледни точки. Анализът им води към логичното заключение, че ключовата дума в дискусията е „сигурност“. „Изкривяване на изборни резултати“, „гарантиране на тайната на вота“ са ключови изрази, но тяхното отстраняване, съответно гарантиране, зависи изцяло от гражданското самосъзнание на обществото, в което живеем. Новите технологии са и трябва да бъдат използвани в полза на гражданите. Но като най-важен инструмент за легитимиране на политическата система въвеждането на електронно гласуване трябва безусловно да гарантира конституционно разписаните изборни принципи. Принципът на равнопоставеност на избирателите в случая с България би бил нарушен, ако се въведе електронно гласуване. Неговото въвеждане трябва да вземе предвид и социалната структура на населението. Безспорно обаче можем още от сега да твърдим, че бъдещето принадлежи на новите технологии, много от които ще намерят приложение и в изборните системи.

Демокрацията живее от толерантността на изказваните мнения. В този смисъл, колкото и противоречиви да са мненията за ролята на интернет в политиката, неговото влияние не може да бъде отречено. Интернет и дигиталните комуникации са се внедрили в съвременния живот до такава степен, че днес за голяма част от населението е трудно да си представи живота без приложения за социални медии, видеочатове и др. Огромният потенциал, който се крие в интернет, вече се използва от политическите сили да разпространяват своите платформи и програмни послания. Новите технологии се налагат и използват и при провеждане на избори, но само под задължителното спазване на конституционно съобразените изборни принципи. Заедно с това възникват и много други организационни и принципни въпроси, като например тези за свободата и сигурността на всеки „политически глас“, упражнен в изборната надпревара.

Комуникацията между институциите е важен фактор за успеха на управлението в една демокрация. Но без проведени експериментални гласувания на различни нива, без системата да е доказала своята ефективност и гарантиране на изборните правила всяко

решение може да се приеме за прибързано и да доведе до провал на електронното гласуване за неопределен период.

Литература

1. **Графика** на деня: Кои са държавите с най-много интернет потребители в света? [онлайн]. [прегледан 10.08.2019]. <http://www.investor.bg/novini/261/a/grafika-na-denia-koi-sa-dyrjavite-s-nai-mnogo-internet-potrebiteli-v-sveta-195875/>.

2. **Друмева**, Емилия. Ако не упражняваме избирателното си право, държавата трудно ще се изгражда. [онлайн]. [прегледан 10.08.2019]. http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2014/06/08/2317929_prof_drumeva_ako_ne_uprajniavame_izbiratelnoto_si/.

3. **Електронно** преброяване. [онлайн]. [прегледан 10.08.2019]. <http://www.nsi.bg/census2011/spagebg.php?SHP=7>.

4. **Изграждане** и внедряване на пилотна система за дистанционно електронно гласуване. Държавна агенция „Електронно управление“. [онлайн]. [прегледан 10.08.2019]. <https://www.e-gov.bg/bg/221>.

5. **Манолов**, Георги. Избори и избирателни системи. Пловдив, 2015.

6. **Минчев**, Огнян. Избирателна реформа или социална промяна. [онлайн]. [прегледан 10.08.2019]. <http://kultura.bg/web/%D0%B8%D0%B7%D0%B1%D0%B8%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%BD%D0%B0-%D1%80%D0%B5%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0-%D0%B8-%D1%81%D0%BE%D1%86%D0%B8%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BC%D1%8F/>.

7. **Парламентът** прие експерименталното електронно гласуване от 2018 г. [онлайн]. [прегледан 10.08.2019]. http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2016/04/28/2751293_parlamentut_prie_eksperimentalnot_o_elektronno/.

8. **Проданов**, Христо. Дигиталната политика. София, 2012.

9. **СК** внася предложение за електронно гласуване, което осигурява пълна сигурност на вота. [онлайн]. [прегледан 10.08.2019]. <http://dsb.bg/bg/blogs/article/3315>.

10. **Стартира** електронното гласуване за кандидатите на „Да, България“. [онлайн]. [прегледан 4.09.2019]. <https://offnews.bg/politika/startira-elektronnoto-glasuvane-za-kandidatite-na-da-balgaria-696878.html>.

11. **Холандия** се върна към бюлетината заради опасения за сигурността на вота. [онлайн]. [прегледан 10.08.2019]. <http://epicenter.bg/article/Holandiya-se-varna-kam-byuletinata-zaradi-opaseniya-za-sigurnostta-na-vota/119964/2/0>.

12. **Централна** избирателна комисия – партньор по Проект „Изграждане и внедряване на система за дистанционно електронно гласуване“. [онлайн]. [прегледан 10.08.2019]. <https://www.cik.bg/bg/projects>.

13. **ЦИК** иска отлагане на електронното гласуване въпреки закона. [онлайн]. [прегледан 10.08.2019]. <https://www.vesti.bg/bulgaria/politika/cik-iska-otlagane-na-elektronnoto-glasuvane-vypreki-zakona-6079288>.

14. **Янкова**, Цветелина. Електронен вот за нов ВСС. [онлайн]. [прегледан 10.08.2019]. <https://trud.bg/електронен-вот-за-нов-всс/>.

15. **Arbeitsdokument** zur digitalen Demokratie in der Europäischen Union: Chancen und Herausforderungen Ausschuss für konstitutionelle Fragen. Europäisches Parlament, Berlin, 2016.

16. **Ausschuss** für konstitutionelle Fragen des Europäischen Parlament. Arbeitsdokument zur digitalen Demokratie in der Europäischen Union: Chancen und Herausforderungen. 2016.

17. **Baldersheim**, Harald, Norbert Kersting. Electoral Voting and Democracy. A comparative Analyses. New York, 2004.

18. **Barber**, Benjamin R. Die ambivalenten Auswirkungen digitaler Technologien auf die Demokratie in einer sich globalisierenden Welt. Berlin.

19. **Bieber**, Christoph. Die Debatte um Wahlmaschinen, Bundeszentrale für politische Bildung. [online]. [reviewed 10.08.2019]. <http://www.bpb.de/politik/wahlen/bundestagswahlen/62545/debatte-um-wahlmaschinen?p=all>.

20. **Briefwahl** und Wahlschein und Repräsentative Wahlstatistik. [online]. [reviewed 10.08.2019]. <https://www.bundeswahlleiter.de/bundestagswahlen/2017/informationen-waehler/briefwahl.html>.

21. **Bundeswahlgesetz**. [online]. [reviewed 1.09.2019]. https://www.bundestag.de/blob/189210/88f6863fcfb18711209a4f4109163cc8/bwahlg_pdf-data.pdf.

22. **Bundesverfassungsgericht** (BverfG), Urteil vom 3 März 2009, Absatz 38. Karlsruhe, 2009.

23. **Demokratie** im Netz Grüne starten ersten virtuellen Parteitag. [online]. [reviewed 10.08.2019]. <http://www.spiegel.de/netzwelt/web/demokratie-im-netz-gruene-starten-ersten-virtuellen-partetag-a-100971.html>.

24. **Deutscher** Bundestag. 14. Wahlperiode, Drucksache 14/6318, 20.6.2000. Voraussetzung für die Durchführung von Online Wahlen, Berlin, 2000.

25. **Eisel**, Stephanl. Internet und Demokratie. Sankt Augustin, 2011.

26. **Gabriel**, Oscar. Wahlen in der Demokratie. – In: *Gabriel*, Oscar, Bettina Westle. Wählerverhalten in der Demokratie. Baden-Baden, 2012.

27. **Grundgesetz** für die Bundesrepublik Deutschland. [online]. [reviewed 10.08.2019]. <http://www.europarl.europa.eu/brussels/website/media/Basis/Mitgliedstaaten/Deutschland/Pdf/Grundgesetz.pdf>.

28. **Kersting**, Norbert, Harald Baldersheim. Electronic voting and Democratic Issues. – In: *Electronic Voting and Democracy. A comparative Analyses* Eds. New York, 2004.

29. **Korte**, Karl-Rudolf. Wahlen in der Bundesrepublik Deutschland. Bonn, 2005.

30. **Nohlen**, Dieter. Wahlrecht und Parteiensystem. Zur Theorie und Empirie der Wahlsysteme. Bonn, 2014.

31. **Norris**, Pippa. Why elections fail. Cambridge, 2015.

32. **Electoral** Engineering: Voting Rules and Political Behavior. Harvard, 2004.

33. **Online**-Wahlen. Erfahrungen in anderen Staaten und (verfassungs-) rechtliche Voraussetzungen für eine Einführung in Deutschland. Wissenschaftliche Dienste Deutscher Bundestag WD3-3000-030/14, Berlin, 2014.

34. **Otten**, Dieter. i-Vote Report. Chancen, Möglichkeiten und Gefahren der Internetwahl. Bericht und Empfehlung der „Forschungsgruppe Internetwahlen“ zur Nutzung des Internets für Wahlen. Universität Osnabrück Fachbereich Sozialwissenschaften, Osnabrück, 2002.

35. **Schmidt**, Jan-Hinrik. Das demokratische Netz. – In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 7/2012, Bonn.

36. **Siedschlag**, Alexander. Politologische Annäherungen an die digitale Demokratie – Ein Kommentar zum Forschungsstand. – In: *Rogg*, Arno (Hrsg.) *Wie das Internet die Politik verändert*. Heidelberg, 2003.

37. **Urteil** des Bundesverfassungsgerichts vom 3. März, 2 BvC 3/07, 2 BvC 4/07, Absatz 35. [online]. [reviewed 10.08.2019]. http://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2009/03/cs20090303_2bvc000307.html.

38. **Verwendung** von Wahlcomputern bei der Bundestagswahl 2005 verfassungswidrig. – In: *Pressemitteilung*, Nr.19\2009 vom 3. März 2009.